

Vrouwenwerk en werkende vrouwen: sociologie van een dilemma

Emma Brunt

'Caroline', demanded Miss Keeldar abruptly, 'don't you wish you had a profession- a trade?'
'I wish it fifty times a day. As it is, I often wonder what I came into the world for. I long to have something absorbing and compulsory to fill my head and hands, and to occupy my thoughts'.
'Can labour alone make a human being happy?'
'No; but it can give a variety of pain, and prevent us from breaking our hearts with a single tyrant master-torture. Besides, successful labour has its recompense; a vacant, weary, lonely, hopeless life has none'.
(uit: *Shirley* van Charlotte Brönte)

Naar aanleiding van:

- Ancona, H. de, *De rol van de vrouw in Nederland anno 1974*, Amsterdam 1974.
Boelmans-Kleinjan, A. C. en M. Beuckens-de Vries, *De werkende vrouw*, Assen/ Amsterdam 1974.
Douma, W. H., *Het gezin tussen verleden en toekomst*, Wageningen 1975.
Emancipatiecommissie, *Aanzet voor een vijfjarenplan*, 1976.
Hopman, W. M., *Emancipatie en discriminatie*, Leiden 1975.
Kooy, G. A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*, Deventer 1975.
Oakley, A., *Housewife*, Londen 1974.
Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U. Leuven, *Vrouw en gezin*, Leuven 1975.
Schoonenboom, I. J. en H. M. in 't Veld-Langeveld, *De emancipatie van de vrouw*, 's-Gravenhage 1976.
Stearns, P. N., 'Working class Women in Britain, 1890-1914', in M. Vicinus (ed.), *Suffer and Be Still*, Indiana 1972.
Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, *Dat schort eraan!*, Utrecht 1974.

Voor Caroline en haar Victoriaanse tijdgenoten uit de betere standen was arbeid in loondienst een meestal onbereikbare ontsnappingsmogelijkheid uit een leven van afhankelijkheid en vernedering. Een huwelijk was voor meisjes van goeden huize de enig legitieme bestemming. De fabrieksarbeidsters en dienstmeisjes uit dezelfde periode maakten zich niet zoveel illusies over de

vrijmaking en 'recompense' die loonarbeid te bieden had. Arbeid buitenshuis betekende voor hen dat ze een slecht betaalde betrekking moesten combineren met een huishouding en de zorg voor man en kinderen. Vrouwen waren dus dubbel belast: binnen het gezin hadden zij een taak waaraan eisen werden gesteld door hun mannen (zie Stearns), en buitenshuis hadden zij een taak waaraan hun werkgevers eisen konden stellen. De samenleving hield weinig rekening met de problemen die deze situatie opriep voor vrouwen.

Sinds het Victoriaanse tijdperk is er wat dit betreft nog maar bitter weinig veranderd. Weliswaar begeven gehuwde vrouwen zich in toenemende mate op de arbeidsmarkt, en is loonarbeid niet langer het twijfelachtige voorrecht van vrouwen uit de arbeidersklasse, maar de dubbele last van huishouden en loonarbeid is nog steeds een centraal probleem. De samenleving blijkt er anno 1977 nog steeds niet op ingesteld te zijn dat sommige vrouwen meer te doen hebben dan eten koken en kinderen opvoeden. Het moderne spraakgebruik suggereert al enigszins in welke richting we moeten zoeken om een verklaring te vinden voor deze hardnekkige blinde vlek: 'werkende vrouwen' als aanduiding impliceert dat er ook vrouwen zijn die *niet* werken. En vrouwen die niet werken zijn over het algemeen 'huisvrouwen'. Betekent dit nu dat huishoudelijke arbeid geen 'werk' is?

Oakley noemt vier kenmerken van de *huisvrouw*rol in moderne geïndustrialiseerde samenlevingen: '1 its *exclusive allocation to women*, rather than to adults of both sexes; 2 its association with *economic dependence* i.e. with the dependent role of the woman in modern marriage; 3 its *status as non-work* — or its opposition to 'real', i.e. economically productive work, and 4 its *primacy to women*, that is, its priority over other roles'. Huishoudelijk werk is dus eigenlijk geen 'werk', want het is niet economisch productief; het wordt tenminste niet als zodanig gezien (de levendige discussie over dit aspect van huishoudelijk werk door marxistische theoretici en anderen laat ik hier maar buiten beschouwing). Toch kost dit onbezoldigde, ongeschoolde en weinig prestigieuze opleverende 'non-work' een aanzienlijk hoeveelheid tijd en energie. Zie daar het dilemma voor 'werkende' vrouwen. Dit is een dilemma waar bovendien steeds meer vrouwen mee te maken zullen krijgen; de prognose van de Emancipatiecommissie luidt dat het aanbod van vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt tot de eeuwwisseling op zijn minst zal verdubbelen.

Het ligt voor de hand om op een breed maatschappelijk terrein veranderingen in gedrag en opvattingen te verwachten die met deze ontwikkeling verband houden. Niet alleen de relaties binnen huwelijk en gezin zullen er een weerslag van ondervinden, maar ook op politiek en economisch terrein zal er waarschijnlijk het nodige gaan veranderen. Juist omdat het hier zo'n breed scala van maatschappelijke verschijnselen betreft, is het mijns inziens tamelijk verbazingwekkend dat binnen de Nederlandse sociologie het vooral ge-

zinsociologen zijn die zich met deze problematiek bezighouden. De manier waarop zij dit doen lijkt voornamelijk bepaald en beperkt door het deelgebied waarop zij zich bewegen: vanuit huwelijk en gezin bezien zij de veranderingen in de positie van vrouwen. De benadering die ze kiezen steunt op het begrip 'sekse-rol'. De sekse-rol van vrouwen wordt dan bepaald door waarden en normen die haar plaats in het gezin bepalen.

Deze normen en waarden worden als in hoge mate bepalend gezien voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Sommige auteurs kiezen dan ook geheel in overeenstemming hiermee de plaats van de vrouw in het gezin (gehuwd/ongehuwd, aantal kinderen, gezinsfase) als *onafhankelijke variabele*, en beschouwen de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt als *afhankelijke variabele*. Hoewel een dergelijke methodologische aanpak niet hetzelfde is als het leggen van een *causaal* verband, gaat hier toch wel sterk de indruk vanuit dat de 'werk'positie meer bepaald wordt door de gezinspositie dan andersom. Dat is echter nog maar de vraag: veranderingen in waarden en normen kunnen een aanzet geven tot structurele maatschappelijke veranderingen, maar ze kunnen er ook een uitvloeisel van zijn en ter legitimering dienen van voldongen feiten.

In het boek van Boelmans-Kleinjan en Beuckens-de Vries en in de bundel artikelen van de afdeling gezinsociologie te Leuven komt de hier geschetste benadering duidelijk naar voren. In dit boek wordt behalve aan de gehuwde werkende vrouw ook aandacht besteed aan ongehuwde werkende vrouwen, en in de Leuvense bundel komt de positie van het één-oudergezin, van gescheiden ouders en van ongehuwde moeders aan bod. Beide geschriften besteden veel aandacht aan het *rolconflict* dat voor 'werkende' vrouwen bestaat. Op mijn bezwaren tegen een dergelijke aanpak, die gedrag vooral ziet als *genormeerd*, ben ik in mijn inleiding al enigszins vooruit gelopen. Deze aanpak verklaart niet – en kan ook niet verklaren – waar de veranderingen in de waarden en normen zélf plotseling vandaan komen.

Laat ik met een concreet voorbeeld proberen te verduidelijken wat de nadelen zijn van een dergelijk normatief accent. Tijdens en kort na de beide wereldoorlogen deed zich het verschijnsel voor dat vrouwen onder de druk van de oorlogseconomie op grote schaal werden ingezet in het bedrijfsleven, terwijl ze in de periode daartussen én na 1950 ook weer op grote schaal naar de huiselijke haard werden teruggestuurd. Het ligt niet erg voor de hand om te veronderstellen dat spectaculaire verschuivingen in de waardenoriëntatie de oorzaak zijn geweest van dit verschijnsel. Plausibeler lijkt de veronderstelling dat economische en politieke verhoudingen de doorslag hebben gegeven en dat daarmee veranderende opvattingen gepaard gingen. Zoals *Friedan* al aantoonde was het complex van waarden en normen dat zij 'the feminine mystique' noemde bij uitnemendheid geschikt om vrouwen massaal naar huis te kunnen

sturen, zodat hun mannen en zonen die terugkeerden uit de oorlog hun oude arbeidsplaatsen weer in konden nemen. In de periode van economische expansie van de jaren vijftig en zestig ontstond er een grote vraag naar arbeidskrachten en voilà: een nieuwe feministische golf zorgde te rechter tijd voor de normatieve argumenten die het appèl op de vrouwelijke arbeidsreserve acceptabel moest maken. Men begrijpe mij niet verkeerd: ik wil in geen geval een naïef normatief determinisme vervangen zien door een even naïef economisch determinisme. Er is echter minstens sprake van een wisselwerking tussen de opvattingen van mensen en hun economische en politieke situatie. Het lijkt me wenselijk dat Nederlandse gezinssociologen zich van deze complexiteit wat meer bewust worden, en zich meer rekenschap geven van de historische en politiek-economische dimensies van hun onderzoeksobject. Misschien zal bij meer aandacht hiervoor ook een bruikbaar begrip als *klassenverhoudingen* binnen hun gezichtsveld komen, waardoor de neiging om voortdurend over *de* vrouw te spreken hopelijk zal verminderen. Over wie hebben Boelmans-Kleinjan en Beuckens-de Vries het eigenlijk als ze op pagina 3 vrouwenarbeid een 'mogelijkheid tot zelfontplooiing en zelfverwezenlijking' noemen? Toch zeker niet over de meisjes van Verkade?

De studie van D'Ancona is een variant op de normatieve benadering. Ook zij legt een sterk accent op het begrip sekse-rol, met dien verstande dat ze ruimte laat voor de persoonlijke interpretatie daarvan, de rolopvatting. Daarnaast is van belang hoe men zich feitelijk gedraagt (rolgedrag), en welke gewenste en verwachte veranderingen men voorziet. Nadat deze aspecten zijn geïnventariseerd voor de Nederlandse vrouw anno 1974, worden discrepanties opgespoord tussen rol enerzijds en rolopvatting anderzijds, en deze worden verklaard in het licht van aspiraties en toekomstvisie. Het ontbreekt in de theoretische inleiding van dit boekje aan een verantwoording voor het gekozen begrippenapparaat. Ook miste ik pijnlijk enigerlei aanduiding van de maatschappelijke relevantie van het probleem: nergens maakt de schrijfster duidelijk welke haar visie is op de positie van vrouwen. Het tekstgedeelte beslaat overigens maar 53 bladzijden; het overige deel (ongeveer het drievoudige daarvan) bestaat uit tabellen die niet van commentaar voorzien zijn. Ik vraag me wel af voor wie dit gekwantificeerde materiaal toegankelijk en bruikbaar is, ik beschouw het in deze vorm in ieder geval als niet recenseerbaar.

Opmerkelijk bij een studie die zo zwaar steunt op kwantitatief materiaal, is het ontbreken van enige aandacht voor interne *validiteits*-problemen. Hoe groot is de kans dat mensen in een interviewsituatie een waarheidsgetrouw verslag geven van een controversiële zaak als hun sekse-rol en rolopvattingen? Mocht de auteur zich hierover al zorgen gemaakt hebben, dan slaagt zij er uitstekend in dit voor de lezer verborgen te houden. Met de categorische uitspraak: 'Normen en waarden zijn opvattingen, en als zodanig onderzoek-

baar door een enquête', wordt met alle twijfels dienaangaande beslist afge-rekend.

De Nederlandse gezinssociologie kenmerkt zich — behalve door de reeds genoemde accenten — door een sterke gerichtheid op het beleid. Probleemstelling en empirische uitwerking daarvan richten zich op *de* werkende vrouw in het algemeen, en leveren het soort 'harde' getalsmatige 'feiten' op, waarvan men aanneemt dat beleidsmakers er wat aan hebben; het gaat over de *modale* vrouw en nauwelijks over specifieke groepen, tenzij die groepen voor het beleid een probleem vormen zoals de ongehuwde moeder. Passend in die beleidsgerichte traditie is de studie van In 't Veld-Langeveld en Schoonenboom, die uitgevoerd werd ten behoeve van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Zij besteden gelukkig meer aandacht aan de economische impulsen, die mede het denkklimaat in de jaren vijftig en zestig hebben gewijzigd. De auteurs constateren dat er in de waarden- en normensfeer sprake is van een erkenning van de veranderde positie van vrouwen, maar dat deze legitimering van de veranderingen aan de oppervlakte blijft en een uitsluitend *verbaal* karakter draagt. Er wordt lippendienst bewezen aan de ontplooiing van de gehuwde vrouw buiten het gezin, maar er worden geen praktische voorzieningen getroffen om deze veranderingen ook op een verantwoorde wijze mogelijk te maken. Het beleid hobbelt achter de ontwikkelingen aan en van stimulering van de bedoelde ontwikkeling is al helemaal geen sprake. De auteurs verklaren dit aarzelende en halfslachtige (non-)beleid uit de angst die er binnen allerlei maatschappelijke instituties zou bestaan om afbreuk te doen aan 'het gezin' en de traditionele belangrijke functie, die het gezin geacht wordt te vervullen ter instandhouding van het maatschappelijk systeem. De auteurs constateren dan verder, dat dit ontbreken van een duidelijk beleid ten koste gaat van de gehuwde werkende vrouwen en hun gezinnen, in de vorm van overbelasting, spanningen, slechte kinderopvang enz. De 'schade', die men vreesde en waardoor geen beleid tot stand kon komen, wordt dus juist door het uitblijven daarvan inderdaad een feit. Dit zijn sombere, maar belangrijke conclusies, waarvan men alleen kan hopen, dat ze ook daar ter harte zullen worden genomen waar het beleid gemaakt wordt.

Dat schort eraan! — dat als publicatie van de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales is verschenen — stemt hier en daar ook tamelijk somber. Dit boek is voor de verandering eens geschreven vanuit de optiek van vrouwen uit de arbeidersklasse. Eindelijk krijgen we een glimp te zien van de werkende vrouwen en meisjes, die geen werk ambiëren ter zelfverwezenlijking, maar veeleer uit harde economische noodzaak. Huwelijk en gezin functioneren dan niet meer uitsluitend als een belemmering voor een 'carrière', maar kunnen ook worden ervaren als een welkome vlucht uit monotoon, slecht-

betaald werk. Vlot en helder geschreven, met voldoende cijfermateriaal onopvallend in de tekst verwerkt om een goed beeld te krijgen van de positie van 'werkende' vrouwen, is dit een heel bruikbaar boekje voor allerlei vormen van informatieverlening en onderwijs. Het is uitermate verheugend dat er in vakbondskringen belangstelling komt voor de vrouwenproblematiek. Het is overigens wel treurig dat de enige niet duidelijk als sociologisch geafficheerde publicatie die ik heb kunnen vinden in de recente Nederlandse literatuur, ook de enige is die zich rekenschap geeft van zoiets fundamenteels en voor de hand liggends als *klasseverschillen*!

Naast mijn kritiek op de *benadering* van het probleem, is het toch ook goed om duidelijk te zeggen dat ik erg blij ben met de sociaal-wetenschappelijke aandacht die er nu dan toch voor bestaat, en die bovendien heel constructief gericht is op het zoeken naar meer keuzemogelijkheden voor vrouwen. Een uitzondering op deze positieve regel vormt het boekje van Hopman dat zo nu en dan in het betuttelend spreken over het 'eigene' van de rol van vrouwen aan de zelfvoldane pretenties van iemand als Buytendijk doet denken. Onder het kopje 'misvattingen over discriminatie' waarschuwt hij bij voorbeeld ernstig tegen het gevaar 'vermeende' vrouwendiscriminatie te bespeuren waar deze niet is. Oppassen is dus de boodschap. Om dit te verduidelijken bedenkt hij dan de volgende vergelijkingen, bijvoorbeeld dat linkshandigen zich niet gediscrimineerd moeten voelen door een op rechthandigen georiënteerde mas-saproductie, voorts dat mensen met zeer afwijkende maten zich niet gediscrimineerd kunnen voelen als ze via de confectie niet aan passende kleding kunnen komen, en dat men met de gehandicapte mens toch ook waarlijk niet in alle situaties rekening kan houden. Een betere illustratie van de aloude opvatting dat mannen de 'norm' vertegenwoordigen, en dat vrouwen de 'afwijkende', om niet te zeggen de 'gehandicapte' soort vormen, is nauwelijks denkbaar. In de vergelijking toont zich de meester. Als hij een paar regels verder begint uit te pakken over haar 'eigen' plaats in de samenleving, en over de misvatting dat zij 'aan de man gelijk zou moeten worden' ('dat zou haar maar devalueren'), houd ik het verder wel voor gezien. Het boekje gaat overigens over de betekenis van onderwijs voor vrouwen.

Als een na laatste — maar niet als lekkerste — hapje in deze nogal uniform smakende sekse-rol-gaarkeuken, is dan de bewerking van het bekende boek van Kooy *Het moderne Westerse gezin*, aan de beurt, dat up-to-date gebracht is en een andere titel gekregen heeft. Kooy en de Wageningse gezinssociologie hebben sinds de herleefde feministische belangstelling een belangrijke rol gespeeld in organen en commissies, die zich bezighielden met de toewijzing van fondsen en het vaststellen van onderzoeksprioriteiten die de wetenschappelijke pendant zijn van een maatschappelijk opeens goed in de markt liggend thema. Dit heeft mede een belangrijke rol gespeeld in het eenzijdig benadruk-

ken van de gezinssociologische optiek op het probleem, zoals ik die in het voorgaande betoog naar voren heb gebracht. Des te verbazingwekkender vond ik het dan ook, dat er in deze herziene versie van zijn boek vrijwel geen aandacht wordt besteed aan de implicaties die de arbeidsrol van gehuwde vrouwen heeft voor het gezinsleven. Hij noemt de toenemende deelname van gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces weliswaar 'één van de meest belangwekkende' ontwikkelingen, maar zowel in zijn beschrijving als in zijn toekomstprognose blijft dit evenwel onuitgewerkt. Naar mijn smaak is deze ommissie zo ernstig, dat het boek daardoor bij de verschijning alweer passé is. De sterke nadruk op CBS-gegevens die gaan tot 1970 maakt het er niet beter op; de ontwikkelingen in gedrag en opvattingen, waar het hier om gaat, dateren immers juist uit de late jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. Cruciale invloeden die Kooy aanvoert om de veranderingen binnen huwelijk, gezin en seksualiteit te verklaren zijn natuurbeheersing (waaronder de economische processen vallen, hier merkwaardig genoeg voornamelijk begrepen als de toegenomen koopkracht in de consumptiesfeer), secularisatie, maatschappelijke differentiatie en individuatie. Hij ziet de maatschappij dan ook als een Gestalt van waarden en normen. Mijn verhaal begint eentonig te worden, vrees ik.

Naar aanleiding van deze kritiek leek het mij interessant om ook een andere publicatie uit de Wageningse hoek te bekijken. Recent is een boek van Douma verschenen over veranderingen in het gezin in twee verstedelijkende platelandsgemeenten vóór en ná de jaren zestig: een boek, dat bij de verschijning aan De Volkskrant het kopje ontlokte dat er een 'nieuw gezinstype' ontdekt was. Sociologen plegen vrij zelden ondubbelzinnige 'ontdekkingen' te doen, zodat mijn nieuwsgierigheid hierdoor niet weinig geprikkeld was. Het nieuwe gezinstype blijkt te behoren tot de post-industriële fase, en wordt door Douma het 'plastische' gezin genoemd. De waarde van de ontdekking van dit type blijft echter nogal onzeker, omdat de auteur tamelijk vaag is in zijn omschrijving. Het wordt duidelijk dat de relatie tussen de echtelieden niet meer gekenmerkt zal worden door schijn-democratie en complementariteit (zoals in het 'moderne' huwelijk), maar een relatie wordt die economisch en affectief-expressief naar echte gelijkheid neigt. Hij citeert Willmot en Young die deze ontwikkeling verwachten volgens een bepaald schema: eerst hebben man en vrouw beiden één veeleisende taak, vervolgens heeft de vrouw twee veeleisende taken, en de man één, en uiteindelijk is de volledige symmetrie bereikt bij die toestand als de man en de vrouw allebei twee veeleisende taken hebben.

In hoeverre deze symmetrie zich in de onderzochte gemeenten reeds daadwerkelijk aan het voltrekken is, wordt niet duidelijk gemaakt. Vermoedelijk wreekt zich op dit punt dat er in het onderzoek voornamelijk gebruik ge-

maakt is van surveys en niet van kwalitatieve methoden; een nadeel waarvan de auteur zich overigens bewust blijkt te zijn. Een belangrijke rol speelt de variabele urbanisatiegraad bij de verklaring van veranderingen in het gezin. Douma komt tot de conclusie dat andere variabelen betere diensten bewijzen om de moderniteit van het gezin te verklaren, zoals socio-economische status, religie, leeftijd, geografische herkomst en lokaliteit. In zijn conclusies wijst hij voortdurend op het belang van de veranderende positie van gehuwde vrouwen, en probeert hij een visie te ontwikkelen die als 'Leitbild' voor het beleid kan dienen.

Dit artikel kan niet meer zijn dan het opnemen van een tussenstand; de gerecenseerde publikaties vormen het begin van de sociologische belangstelling voor de positie van vrouwen, niet het einde, en het is nog te vroeg om te besluiten tot het bestaan van een bepaalde 'trend'.

Wat is de stand van zaken tot dusverre? — In mijn betoog heb ik het al of niet ontbreken van een politiek-economische en historische visie op het veld van studie gehanteerd als een belangrijk waarderingscriterium. Niet alleen ben ik van mening dat de sociologie daar wetenschappelijk gezien interessanter door wordt, maar ook voorzie ik zorgwekkende maatschappelijke ontwikkelingen, die alleen met behulp van een dergelijke visie adequaat onderzocht en commentarieerd kunnen worden. De 'Emancipatiecommissie' spreekt in haar uitstekende rapport (dat ik hier niet uitgebreid zal bespreken) over een grote 'verborgen werkloosheid' bij vrouwen tengevolge van een inzakkende economie. Het is inmiddels vrij duidelijk geworden dat de werkloosheid in Nederland een structureel karakter draagt en — ondanks een recente economische opleving — de komende jaren aanzienlijke proporties zal blijven aannemen. Groepen die op de arbeidsmarkt een zwakke positie innemen, zoals jongeren en vrouwen, zouden gemakkelijk de dupe kunnen worden van een dergelijke ontwikkeling, en het ziet er naar uit dat het begin van een dergelijke trend zich al aftekent. Ik zal in dit beperkte kader niet diep ingaan op de oorzaken van de zwakke positie van vrouwen, maar er mee volstaan de meest evidente factoren even aan te stippen, zoals: de relatief geringere scholing van vrouwen, de vooroordelen die in allerlei bedrijven bestaan ten opzichte van het aanstellen van vrouwen, speciaal in leidinggevende functies, de omstandigheid dat vrouwen met kinderen vaak gedurende enkele jaren niet kunnen werken en na zo'n periode niet alleen ervaring gemist hebben, maar ook relatief 'duur' geworden zijn, het ontbreken van een wettelijke garantie bij werkloosheid van een gehuwde vrouw waarvan de man als kostwinner aangemerkt wordt, de lage organisatiegraad van werkende vrouwen, de vele en uiteenlopende 'psychologische' barrières die voor gehuwde vrouwen kunnen gelden, en zo verder. Het zou niet de eerste keer zijn dat economische ontwik-

kelingen vrouwen reduceerden tot 'arbeidsreserve', waaruit weer naar believen geput kan worden als de arbeidsmarkt dat vereist. Intussen verdwijnen ze vrijwel onopgemerkt in hun individuele huishoudens, vandaar de 'verborgenheid' van hun werkloosheid. Een sociologie die zich vooral bezighoudt met bestaande normen en waarden ten aanzien van de gezinsrol van vrouwen, zou dan na een poosje tot de conclusie kunnen komen dat de normen en waarden plotseling de neiging vertonen de gezinsrol van vrouwen weer hoger te waarderen; een gegeven dat hoogstens het puntje van de ijsberg zou zijn. De berg zelf is een heel wat omvangrijker studieobject, en maatschappelijk aanzienlijk relevanter. Men zal de studie ervan niet ter hand kunnen nemen, zonder een eigen theoretische visie te bepalen ten aanzien van zaken als discriminatie, de verdeling van een beperkte hoeveelheid werk over het totaal van de volwassen arbeidskrachten in een samenleving, het maatschappelijke aandeel in en de verantwoordelijkheid voor de reproductie van arbeidskrachten en het opvoeden van nieuwe generaties; kortom, men zal vragen moeten stellen op basis van een visie. En die visie ontbreekt opvallend in de hier besproken boeken, behalve in het al eerder genoemde rapport van In 't Veld-Langeveld en Schoonenboom. Zij constateren met betrekking tot de arbeidsmarkt het bestaan van een deelmarkt voor vrouwen en mannen. Maakte het bestaan van zo'n deelmarkt de positie van vrouwen tot dusverre sterk, de beperktheid van die deelmarkt maakt ook dat vrouwen bij een inkrimpende economie bijzonder kwetsbaar zijn. En vermindering van economische groei zou kunnen leiden tot verminderde expansie in die sectoren waarin vooral vrouwen werkzaam zijn, met name de dienstenverlening. Een te hoog niveau van onderwijs dat manifest wordt bij lagere economische groei, zou mannen kunnen noodzaken minder gekwalificeerd werk te zoeken, waardoor ze de deelmarkt van vrouwen zouden binnendringen en hen concurrentie aandoen. Voorts zullen bij een overaanbod binnen de groep van vrouwen degenen die full-time kunnen werken geprefereerd worden boven degenen met kleine kinderen die slechts part-time kunnen werken. Al met al een weinig hoopgevend vooruitzicht. Desalniettemin voelden de auteurs zich niet te gedomoraliseerd om een aantal beelden te ontwerpen van de toekomstige samenleving wanneer bepaalde waarden ten aanzien van de vrouw gerealiseerd zouden zijn. Het eerste waardenpatroon dat zij daarbij onderscheiden gaat ervanuit dat er arbeidsparticipatie van de vrouw bestaat met behoud van gezinsverantwoordelijkheid; het tweede schetst een beeld van gelijke participatie van man en vrouw in gezin en arbeid, waarbinnen weer een aantal verschillende modaliteiten worden onderscheiden. Vervolgens worden de mogelijkheden verkend die een overheid heeft om via wetgeving, bestuur en voorlichting de emancipatie van vrouwen in een bepaalde richting te stimuleren.

De poging die in dit rapport van In 't Veld-Langeveld en Schoonenboom

ondernomen wordt om sociologische beschouwingen te koppelen aan actuele maatschappelijke ontwikkelingen doet mij verfrissend aan. Het gaat in dit rapport over echte mensen met echte problemen, en er wordt door de auteurs gezocht naar oplossingen. Het deelgebied van de sociologie waarbinnen de auteurs zich bewegen — namelijk gezinssociologie — wordt door hen aangevend om licht te werpen op een maatschappelijk verschijnsel. Dit lijkt misschien een vanzelfsprekende aanpak, maar bij sommige andere auteurs heeft het er toch de schijn van dat het maatschappelijk probleem slechts een aanleiding is om het eigen deelgebiedje verder af te bakenen.